

Տարսնի իշխանը Ապլդարիպ Հասան Արծրունի

(1071 – 1080 թթ.)

ԵՐՈՒԱՆԻ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

1021 թ.ին, Սենեքերիմ Արծրունիի (1003–1021 թթ.) Սերաստիա դադթէն (1) ետք, Վասպուրական աշխարհը բոլորովին անտէր չէր մնացած: Տակաւին հոն կային իշխաններ, որոնք պատրաստ էին հայրենի սահմանները պաշտպանելու համար իրենց սեփական ուժերով պատերազմի դաշտ իջնելու: Անոնցմէ մէկն էր Թոռնաւան դաւառի Խուլ Խաչիկ իշխանը, որուն երկու մանչ դաւակները՝ Հասանն ու Ճնճղուկը, արեւմուտքի մէջ, Միքայէլ Դ. (1034–1041 թթ.) կայսեր ծառայութեան մէջ էին, իսկ երրորդը՝ Իշխանը, տասնհինգ տարեկան պատանի մը, կը մնար հօրը մօտ: 1041 թ.ին, Հեր եւ Զարեանդ դաւառներու էմիրները, հաւանաբար Վասպուրական աշխարհի անտէր մնացած ըլլալուն վստահած, կ'անցնին ասպատակումի եւ աւարարութեան: Խաչիկ, երբ կ'իմանայ թէ էմիրները մտած են իր դաւառը, հակառակ իր առաջացած տարիքին եւ

1) Տե՛ս Թովմայի վրդ.ի Արծրունայ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 307–308: Սամուէլի Քահանայի Անեցոյ Հաւաքումն ի Գրոց Պատմադրաց, Վաղարշապատ 1893, էջ 104–105: Վարդանայ վրդ.ի Հաւաքումն Պատմութեան, Վեմնտիկ 1862, էջ 92: Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցոյ, Երեւան 1963, էջ 34: Մատթէոս Ոռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ 1898, էջ 49: Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վեմնտիկ 1956, էջ 24:

«զգործն պատերազմին» թողուցած ըլլալուն, եօթանասուն մարդոցմով կ'ելլէ թշնամին կասեցնելու: Անհաւասար այս ճակատամարտէն խնայելու համար իր պատանի զաւակը, զայն արգելափակել կու տայ: Խաչիկ կը նետուի պատերազմի: Քիչ ետք կը տեսնէ սակայն, որ Իշխան յաջողած է փախչիլ, եւ մտած է կռուի մէջ: Թշնամիներ իմանալով Իշխանի ու ըլլալը, կը ձերբակալեն զայն ու կը սպաննեն: Խաչիկ երբ կը տեսնէ իր զաւակին մահը, «բեկաւ ողն նորա, եւ անկաւ սուսերն ի ձեռաց նորա»: Թշնամի զօրքերը քաջալերուած Խաչիկի ուժաթափ վիճակէն, կը յաջողին զայն եւս ձերբակալել ու սպաննել (2):

Շուտով սակայն արեւմուտքէն երկիր կը վերադառնան Հասանն ու Ճնճղուկը: Անոնք կը յաջողին 1000 դահեկանով կաշառել քուրդ ցեղապետ մը, որ երթայ Հեր եւ Զարեանդ դաւառները, ու համոզէ տեղի էմիրները որ ասպատակեն Թոռնաւանը, քանի որ երկիրը անմարդ է ու անտիրական: Քուրդ ցեղապետը կը դործադրէ խորհուրդը: Երբ թշնամի զօրքերը ասպատակելու ախորժակով անդամ մը եւս կը մտնեն Թոռնաւան, Հասան զիրենք կը սպասէր իր 5000 զինուորներով: Հարցումին, թէ որո՞նք սպաննեցին Խաչիկն ու Իշխանը, հրապարակ կու գան երկու մարդիք, առարկայական փաստերովը իրենց ոճիրին: Հասան կը սպաննէ իր հօր դահիճը, իսկ Ճնճղուկ՝ իր եղբոր: Ապա անոնք 4000 մարդ կը կոտորեն թըշնամի բանակէն, ու կը դառնան «խաղաղութեամբ եւ մեծաւ ուրախութեամբ» ու կը փոխեն իրենց սեւ զգեստները (3):

Վասպուրական աշխարհը երկար պիտի չլայելէր սակայն իր խաղաղութիւնը: Վրայ կը հասնին սելճուքեան արշաւանքները, ու անդամ մը եւս երկիրը կը մատնուի աւերածութեան:

1064 թ.ին, երբ Ալի Արսլան կը գրաւէր Անին, սելճուք թըրքական ուրիշ բանակ մը, «արիւնարբու եւ շողակեր» Սրահանգի առաջնորդութեամբ կը մտնէ Վասպուրական: Սրահանգ կը պաշարէ Վանը, «և զնա տառապեցոյց ի տառապանս խիստ և զքնակութիւնսն այրեաց հրով»: Նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուի նաեւ Արճէշը: Թշնամին կը տարածուի Վասպուրական աշխարհով մէկ: Անատոլիի կը մնան միայն Ամիւկ ամրոցն ու Աղթամար կղզին: Ամիւկի մէջ կը հաստատուի նահատակ Թոռնիկ Արծրունիի տղան՝ Աբղիմսեհը, «զայր ոմն տոհմակից արքային Սենեքերիմայ» (4):

2) Ուռնայեցի, էջ 90-91: Սմբատ Սպարապետ, էջ 38:

3) Ուռնայեցի, էջ 91-92: Սմբատ Սպարապետ, էջ 38-39:

4) Թովմա Արծրունի, էջ 308-309:

Այս օրերուն է որ կրկին ծայր կու տայ դադթականութեան հոսանքը: Այս անգամ, խուլ խաչիկի թոռնիկը, Հասանի որդին Ապլղարիպն է որ կը լքէ հայրենիքը, մտնելու համար կայսեր ծառայութեան մէջ: Աւելի ուշ, կայսրը անոր կը յանձնէ Կիլիկիոյ Տարսոն եւ Մամեստիա քաղաքները:

«Ընդ նուազել թագաւորութեան եւ իշխանութեան Հայոց, յորժամ յախշտակեցաւ յիսմայեւացւոցն մայրաքաղաքն Անի եւ տարադրեցան թագաւորքն մեր ի դաւառս եւ յիշխանութիւնս արքայիցն Յունաց, այր ոմն յիշխանացն Հայոց՝ Ապլղարիպ անուն, որ էր ի տանէն Վասպուրականի, իբրեւ զմտերիմ եւ զխոհեմ եւ զարի ի դործ պատերազմի, առաքեցաւ յինքնակալէն Ալեքսէ ի դաւառս Կիլիկիացոց՝ իշխել մայրաքաղաքին Տարսոնի եւ Մամեստիոյ» (5):

Դատած իր բովանդակութենէն, Գարեգին կաթողիկոս վերոյիշեալ յիշատակարանը դասաւորած է 1190 թ.ի տակ: Կրկին դատած «Ըստ բովանդակութեան», նոյն ժամանակէն հասած ուրիշ յիշատակարան մը, խօսելէ ետք Բագրատունի թագաւորութեան «նուազումին» մասին, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդի ցիր ու ցան ըլլալուն ու հայրապետներու «տեղիս տեղիս» շրջելուն, կ'աւելցնէ.

«Ի սոյն ժամանակի այր ոմն բարեպաշտան եւ երկրադած յԱստուծոյ՝ ի նախարարաց թագաւորին Հայոց Գագկայ, որոյ անուն Ապլղարիպ յորջորջիւր, եկեալ առ արքայն Յունաց Միքայիլ, մտեալ ի ծառայութիւն ինքնակալին, որոյ պարգեւեալ զիշխանութիւն աշխարհիս Կիլիկիացոց, ընձեռէ նմա թագաւորն զՏարսոն քաղաքն հանդերձ ընդ ձեռամբ անկեալ դղեկաւք» (6):

Ապլղարիպ Հասան Արծրունիի Վասպուրականէն դադթելու թուականին շուրջ շփոթ մը կը տիրէ հայ պատմագրութեան մէջ: Ըստ ոմանց, ան հայրենի երկրէն դուրս եկած է «Սենեքերիմի հետ» (7), ուրեմն 1021 թ.ին: Ակինեան, գլխաւորաբար թելադրուած վերոյիշեալ յիշատակարաններու վկայութենէն, Ապլղարի-

5) Գաբրիէլ Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք Զեռադրաց, Ա. հտք., Ամբիիքս 1951, էջ 541:

6) Նայմը, էջ 551-552:

7) Հ. Աճառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Ա. հտք., Երևան 1942, էջ 22: Վ. Ս. Վարդանեան, Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը, Երևան 1969, էջ 235:

պի դաղթը կը դնէ 1064 թ.էն անմիջապէս ետք (8)։ 1021 թ.ը մերժելի կը մնայ նաեւ անոր համար որ եթէ այդ թուականին Ապղղաբիպ արդէն հասակ առած մարդ էր, 1041 թ.ին, իր մեծ հօր Ուուլ Ուաչիկի, Հեր եւ Զարեանդը դաւաճներու հմիրներուն դէմ մղած կռիւի ատեն, զինք անպայման պիտի դռնէինք պատերազմի դաշտին վրայ, եւ կամ եթէ երկրէն դուրս էր, պատմագիրը պիտի յիշէր եւ այդ, ինչպէս էր պարագան իր հօր եւ հօրեղբոր՝ Հասանի եւ Ճնճղուկի։

Յիշատակարաններէն առաջինին, Ապղղաբիպի դաղթը Ալեքս (1081–1118 թթ.) կայսեր ժամանակ դնելը կարելի կ'ըլլայ հեշտութեամբ մերժել այն իսկ պատճառով որ 1079 թ.ին, մենք Ապղղաբիպը արդէն հաստատուած կը գտնենք Տարսոնի, Մամեստիոյ, Լամբրոնի եւ Պապիռոնի մէջ (9)։

Ապղղաբիպի Միքայէլ է Դուկաս (1071–1078 թթ.) կայսեր մօտ անցնիլը տեղի ունեցած պէտք է ըլլայ 1071 թ.ին, Մանագլեբտի մէջ Ռոմանոս Դ. Դիոգինէս (1068–1071 թթ.) կայսեր կրած ճակատադրական պարտութենէն անմիջապէս ետք։ Ապղղաբիպ, որ 1064–1071 թթ.ուն հաւանաբար մնացած էր Գաղիկ Բ.ի մօտ, ինչ որ կը թելադրէ մեզի վերոյիշեալ երկրորդ յիշատակարանի «ի նախարարաց թաղաւորին Հայոց Գաղկայ» խօսքը, աճապարած էր Բիւզանդիոնի նոր կայսեր մօտ, թերեւս Գաղիկ Բ.ի իսկ թելադրանքով, հայոց թաղաւորին եւ իր հաւատարմութիւնը յայտնելու անոր, միաժամանակ ճշդորոշելով իրենց դիրքը Ռոմանոսի ու Միքայէլի միջեւ ստեղծուած պայքարին մէջ (10)։ Միքայէլ սիրով կ'ընդունի Ապղղաբիպը, որուն կը յանձնէ Տարսոնի ու Մամեստիոյ իշխանութիւնը։

8) Հ. Ն. Ալիմնամ, Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա 1956, էջ 408։

9) Ուռնայեցի, էջ 219։ Սմբատ Սպարապետ, էջ 86։ Վարդան Վրդ., էջ 105–106։

10) Մամագլեբտի մէջ պարտուելէ ետք, Ռոմանոս դաշինք մը կը կնքէ Ալիք Արսլանի հետ, ու կը փութայ Կ. Պոլիս։ Սակայն ճանապարհին արդէն կ'իմանայ իր գահընկէց հռչակուելու լուրը, ու ճոր կայսեր՝ Միքայէլ Բ.ի իշխանութեան բարձրացած ըլլալը։ Ռոմանոս կը փորձէ գէմֆի ուժով վերագրաւել գահը, սակայն կիլիկիոյ մէջ կը պարտուի, ու կը տարուի Կ. Պոլիս, ուր մահ կ'ունենայ հզօրակամ վախճան մը (մանրամասնութեանց համար տե՛ս Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Rulers*. Translated by E. R. A. Sewter, Suffolk 1966, pp. 360–366, նրումնք Հ. Քառունի, ԺԱ. Դարու Անտիոքի Հայ Կառավարչներ Պեթա Պաշատուր եւ Վասակ Պահլաւունի, «Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս», Պէյրուք 1971, էջ 128–129)։

Հոս, անհրաժեշտաբար նկատի պէտք է առնել մէկ քանի պարագայ: Միեւայել, Ապլղարիպի յանձնելով Կիլիկիոյ մէկ կարեւոր շրջանին իշխանութիւնը, բացառիկ վստահութիւն մը կը ցուցաբերէր անոր հանդէպ, ինչպէս նաեւ սելճուքեան յարաճուն ծաւալումին դէմ նոր պատուար մը կը ստեղծէր կեդրոնական Փոքր Ասիոյ հարաւային դօտինն մէջ, Տարսոն հայահոծ կեդրոնով: Միաժամանակ, հաւատարիմ բիւզանդական «բաժնէ որ տիրես» քաղաքականութեան, Միեւայել կը հեռացնէր Ապլղարիպը Գադիկ Բէն, որուն, Պիղուի մէջ վարած հակաբիւզանդական ընթացքը անծանօթ չէր Կ. Պոլսոյ արքունիքին:

Կիլիկիոյ մէջ, Ապլղարիպի իշխանութիւնը կը տարածուէր ընդարձակ հողերու վրայ: Տարսոնէն ու Մամեստիայէն անկախ, ան նաեւ իր տիրապետութիւնը կը նետէ «երկու անմատոյց» դղեակներու՝ Լամբրոնի ու Պապիւռոնի վրայ, որոնցմէ առաջինը, աւելի ուշ կը յանձնէ Արցախի Օշին իշխանին (11):

Ապլղարիպ, իր նոր իշխանութեան սահմաններուն մէջ կը նուիրուի շինարարական աշխատանքներու: Ան «բազում վանորայս» կառուցանել կու տայ «յաշխարհիս յայսմիկ», իսկ Պապիւռոնի մէջ «մեծ եկեղեցի» մը շինել կու տայ, ինչպէս նաեւ իր եւ իւրայիններուն դամբարանը (12):

1072 թ.ին, Ապլղարիպ Արծրունիի մօտ կ'ապաստանի Գէորգ Լոռեցի թեոքանից կաթողիկոսը, որ այդ պաշտօնին տիրացած էր 1067 թ.ին, Ծամնդաւի մէջ, ուր կ'իշխէր Կարսի Գադիկ Աբասեանը, երբ Գրիգոր Բ. Վկայասէր (1065-1105 թթ.) կաթողիկոսը երկար շրջապտոյտի մը կը ձեռնարկէր, այցելելու համար Եգիպտոս, Երուսաղէմ, Ասորիք եւ Կոմաղեն: Վկայասէրի ճամբորդութենէն վերադարձին, «եղեւ հակառակութիւն ի մէջ Տէր Գրիգորիսի եւ Տէր Գէորգեայ»: Վկայասէր պաշտօնանկ կը հռչակէ Գէորգը, «եւ առեալ դօղն դլիոյ նորա»: Գադիկ Աբասեանի եւ այլ իշխաններու հովանաւորութենէն զրկուած, Լոռեցի, առանձին մնալով Վկայասէրի դէմ, ստիպուած կ'ըլլայ հեռանալու Տարսոն, Ապլղարիպի մօտ, ուր ան կը շարունակէ «կաթողիկոսական ճոխութիւն եւ շրջակայից վրայ իրաւասութիւն գործածել» (13):

11) Գաբեգիմ Կաթողիկոս, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. հտք., էջ 541, 552: Վարդամ Վրդ., էջ 106:

12) Գաբեգիմ Կթղկս., Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. հտք., էջ 552. 541-542:

13) Ուտիայեցի էջ 205-206: Օրմանեան, Ազգապատում, Ա. հտք., Կ. Պոլիս 1912, էջ 1278-1280, 1286-1287:

Օրմանեան կը յիշեցնէ թէ Լոռեցի կը յաջողի Տարսոնի մէջ
Հաստատուելի, «օգտուելով իշխանութեանց տարբերութենէն եւ ազ-
գային անիշխանութենէն» (14): Հարեանցի կերպով եղած այս
մատնանշումը հարկ է ուշադրութեամբ նկատի առնել, քանի որ Ա-
պրիլարիպի վերապահած ընդունելութիւնը Լոռեցիի, իր ետին ու-
նէր քաղաքական հաշիւներ: Անկախ այն իրողութենէն, որ դէպքը
կը բացատրէ Տարսոնի իշխանին վայելած հեղինակութիւնը, Ապրի-
լարիպ, իր այս արարքով կ'անջատուէր Հայ քաղաքական դէմքե-
րու այն խմբակէն, որոնք միասնականութիւն մը կը պահէին օրի-
նաւոր կաթողիկոսին, Վկայասէրի հոգեւոր իշխանութեան տակ:
Բայց Ապրիլարիպի անջատողական այս քաղաքականութիւնը առաւել
հս կը բնորոշուի, անոր՝ Գաբրիէ Բ. Բագրատունիի հետ ունեցած
խնամիական յարաբերութեանց մէջ:

1079 թ.-ին, Գաղիկ Բ. Բաղրատունի բանակով մը կ'երթայ Տարսոն, Հասանի որդի Ապլղարիպ իշխանին մօտ, խնամախօսու-թեան համար: Գաղիկ սիրով ընդառաջած էր Ապլղարիպի հրաւե-րին: Սակայն, ինչ ինչ պատճառներով երբ խնամախօսութիւնը կը ձախողէ, Գաղիկ, վերադարձին, «որպէս առիւծ մօնչելով», շղթա-յի կը զարնէ գաւառի բոլոր իշխանները, ու կու գայ Առժախսաս դաշտի Կիդիստրա ամրոցը, որ կը պատկանէր Մանտալէ երեք յոյն լորայրներուն:

«Յայսմ ժամանակին Գաղիկ արքայ Հայոց վառեալ զգոռնը զօրաց իւրոց եւ զնաց էջ ի Տարսուս քաղաքն առ Ապլլղարիպն իշխանն Հայոց՝ որդւոյ Հասանայ՝ որդւոյ Խաչկայ Խլին՝ առն քաջի ի Վասպուրական գաւառէ։ Սա զնացեալ առ Ապլլղարիպն սիրոյ աղաղաւ, որ վասն խնամութեան կոչեալ էր զԳաղիկ՝ Ապլլղարիպայ, եւ յաղաղս պատճառի ինչ որ եղեւ զօրծ խնամութեան, եւ դարձաւ Գաղիկ որպէս զառիւծ մոռնչելով, վասն զի էր մեծ եւ հօրս եւ այր քաջ, եւ կալեալ զամենայն իշխանս գաւառին՝ վարէր զնոսս երկաթի կապանօք առաջի իւր, եւ եկեալ հաղար արամբ ի դաշտն Առժախասայ ի բերդն՝ որ ասի Կիւղիստոգայ, եւ էին բերդատէրքն երեք եղբարք իշխանք Հոռոմոց՝ որդիք Մանտալէի.....» (15) :

Ակինեան կ'ընդունի որ «Ապլղարիկ ունէր ղուստոր մը միայն, զոր կը փափաքէր Հարսնացնել Գագիկ Բ.ի Դաւիթ որդւոյն (1078/9) որ Հյաջողեցաւ» (16) :

14) Օրբամեան, Աղդապատուհ, Ա. հար., էջ 1287:

15) Ուռհայեցի, էջ 219: Նաև տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, էջ 86:

16) Հ. Ն. ԱԿԻՄԵՐԱՑ, ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Էջ 413:

Սակայն Գաղիկի Տարսոն երթ ու դարձի առնչութեամբ կ'արժէ նկատի առնել մէկ քանի պարագաներ: Ինչո՞ւ համար ան հազար հոգիինոց բանակ մը պիտի առնէր իրեն հետ խնամախօսութեան մը երթալու համար: Արդեօ՞ք այն էր պատճառը որ Գաղիկ, իր հողերէն դուրս, ապահով չէր զգար ինքզինք, վախճալով բիւզանդական դաւադրութենէ մը: Սակայն եթէ այդ էր իրողութիւնը, ձախող խնամախօսութենէն ետք Գաղիկ ինչո՞ւ համար շրջանի բոլոր իշխանները, որոնք անշուշտ Ապլղարիպի հովանաւորութիւնը կը վայելէին, պիտի դարնէր չլթայի: Զախողած խնամախօսութեան մը համար անբնական չէ՞ր Գաղիկի ընթացքը:

Ուռհայեցի, եւ իրեն հետեւելով Սմբատ Սպարապետ, ճշմարտութեան մէկ երեսն է որ կու տան վերոյիշեալ պատումով: Ամբողջ ճշմարտութեան համար հարկ կ'ըլլայ դիմել Վարդան Վարդապետի: Ահա թէ ինչ կը պատմէ ան.

«Իսկ զտէրն Անւոց զԳաղիկ՝ զորդիւն իւր կրտսեր տայ 'ի փեսայութիւն Ապլղարբի որդւոյ Պաչկայ, յիշխանացն Վասպուրականի, որ ընդ ձեռամբ ունէր զՄսիս եւ զԱտանա, զՊապառօնն եւ զԼամբրօնն, զոր աստեաց եւ ետ 'ի բանդի, եւ լուեալ հօրն՝ դնաց հանել զնա, եւ 'ի դառնալն յիջալանս, խեղդեցին զնա Հոռոմք: Եւ պիղծն Ապլղարիպ սպան դեղով զփեսայն» (17):

Նախ կ'արժէ նշում մը կատարել հոս: Եթէ Վարդան Վարդապետ սխալմունքով մը չէ որ Ատանան յիշած է Տարսոնի փոխարէն, ապա ուրեմն պէտք է ընդունիլ թէ Ապլղարիպ իր իշխանութիւնը նետած էր նաեւ Ատանայի վրայ, ինչ որ անհաւանական ըլլալ չի թուիր, նկատի առած Ատանայի աշխարհադրական դիրքը, Տարսոնի ու Մսիսի միջեւ: Ապա, պէտք է հարց տալ թէ ինչպէ՞ս պէտք է հասկընալ «դնաց հանել զնա» խօսքը: Արդեօ՞ք Գաղիկ կը յաջողի բանէն ազատել իր տղան, զոր Ապլղարիպ կը թունաւորէ անոր հօր Տարսոնէն հեռանալէն ու եղբրական մահէն ետք: Բայց այդ պարագային ինչպէ՞ս բացատրել Ուռհայեցիի ու Սմբատ Սպարապետի աւանդածը, թէ Գաղիկ «որպէս առիւծ մոնչեալ», կը դերէ շրջանի բոլոր իշխանները, ու ճամբայ կ'իյնայ: Իր նպատակին հասած հայրը պէտք ունէ՞ր վրէժխնդրական նման արարքի մը:

Դէպքերու տրամաբանական ընթացքը պէտք է նկատել հետեւեալը: Ապլղարիպ, որ մանչ զաւակ չունէր, իրեն որպէս ժառանգորդ պիտի ունենար իր փեսան, Դաւիթը, որ անշուշտ իր հօր՝

Գազիկ Բ. ի քաղաքական ուղղութեան հետեւող մարդ մըն էր: Ապրիլարիպ, Բիւզանդիոնի հաւատարիմ վասալը, չէր կրնար հանդուրժել Դաւիթի քաղաքական մտածողութիւնը, որ տարբեր էր իրենէն, ու կը ձգտէր Բիւզանդիոնէն անկախ իշխանութիւն մը վարելու: Ապրիլարիպի ու Դաւիթի վէճը կը հասնի հոն, որ Տարսոնի իշխանը կը դիմէ բռնութեան, ու բանտարկել կու տայ իր փեսան: Գազիկ, բանակով մը կը դիմէ իր տղուն օգնութեան, սակայն մինչեւ իր հասնիլը, Ապրիլարիպ արդէն թունաւորելով սպաննած էր զայն: Գազիկ, զայրացած, «որպէս առիւծ մոնչելով», կը գերէ լըճանի բոլոր իշխանները, ու կը բռնէ վերադարձի ճամբան:

Սակայն շուտով վրայ կը հասնի Գազիկի եղբրական վախճանը: Կիզիստրա ամրոցին տէրերը, Մանտալէ եղբայրները, դաւադրութեամբ կը ձերբակալեն իր բանակէն անջատուած, ու երեք ընկերակիցներով յառաջացող Բագրատունի վերջին թագաւորը, ու իրենց հետ կը տանին բերդ: Գազիկի ձերբակալութեան լուրը իմանալով, Գազիկ Աբասեան, Սենեքերիմ Արծրունիի տղաքը՝ Ատոմ եւ Ապուսահլ, «և ամենայն իշխանքն Հայոց» կը քալեն բերդին վրայ: Սակայն, պատերազմական դործողութիւնները կը մնան ապարդիւն: Մինչեւ իսկ Փիլարտոս Հայր պատուիրակութիւն մը կը զրկէ Մանտալէ եղբայրներուն մօտ, պահանջելով Գազիկի ազատ արձակումը, այլապէս, կը սպառնայ զանոնք կորստեան մատնել: Սակայն այս սպառնալիքն ալ կը մնայ անզօր: Մանտալէ եղբայրները աղեղի լարով մը կը խեղդեն Գազիկը, ու զայն կը կախեն պարիսպէն վար:

«Եւ յաւուրն ութերորդի (Գազիկի ձերբակալութեան, Ե. Հ. Ք.) Ժողովեցան ի վերայ բերդին ամենայն տունն Հայոց, Գազիկ Աբասայ որդին եւ ամենայն ցեղն Սենեքերիմայ՝ Ատոմ եւ Ապուսահլ եւ այլ ամենայն իշխանքն Հայոց եւ զաւուրս ինչ պատերազմեալ ի վերայ բերդին ոչինչ կարացին առնել, վասն զի ամուր էր յոյժ, եւ որք բռնեալ էին զԳազիկ՝ ոչ համարձակէին թողուլ ի յահէ Գազկայ, եւ յայնժամ յղարկեալ առ նոսա անօրէն Փիլարտոսն եւ ասէր, եթէ «Զիարդ համարձակեցայք զայդ գործել ընդ առն թագաւորի՝ եթէ թողոյք՝ եւ եթէ ոչ, ձեզ կորուստ գործեցիք զայդ»: Եւ յայնժամ աստուածասպան աղղն Հոռոմոց լարով աղեղան խեղդեցին զթագաւորն Հայոց եւ կախեցին զնա ընդ պարիսպն զօր մի» (18):

18) Մատթէոս Ուռայեցի, էջ 219-220: Նաեւ տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, էջ 86-87, Սամուէլ Ամեցի, էջ 116, Վարդամ Վրդ., էջ 106:

Վերոյիշեալ անցուղարձեցումն մէջ մեր ուշադրութիւնը կը դրաւ պարագայ մը: Գաղիկի օգնութեան փութացող հայ իշխաններուն մէջ չի յիշուիր Ապղղարիպի անունը: Ձեռք կրնար ընդունիլ որ զայն պէտք է փնտռենք «եւ այլ ամենայն իշխանքն Հայոց» խօսքին մէջ: Երբ Ուռհայեցի, եւ անոր հետեւելով Սմբատ Սպարապետ իրենց անուններով կը յիշատակեն Գաղիկ Աբասեանը, Ատոմ եւ Ապուսահլ Արծրունիները, Փիլարտոսի զրկած պատուիրակութիւնը, անկարելի է որ մոռացութեան տուած ըլլային Ապղղարիպի մը հեղինակութիւնը վայելող իշխանի մը անունը: Եւ իր բացակայութիւնը Գաղիկի օգնութեան աճապարող հայ իշխաններու շարքին մէջ, առաւել եւս կը բացայայտէ անոր ունեցած հակառակութիւնը Բաղրատունի վերջին թաղաւորին դէմ, ու մինչեւ իսկ իրաւունք կու տայ մեղի ըսելու որ Ապղղարիպ անմասն չէր Գաղիկի դէմ կազմակերպուած դաւէն: Իր այդ ընթացքով, Տարսոնի տէրը առաւել եւս կը շեշտէր իր վասալական հաւատարմութիւնը Բիւզանդիոնի հանդէպ, եւ ընդդիմութիւնը Հայաստանէն դուրս եղող հայ թաղաւորներու եւ իշխաններու մղած աղատադրական պայքարին:

Բիւզանդիոնի հակահայ քաղաքականութեան պատճառով, եւ սելճուքեան արշաւանքներուն առջեւէն Հայաստանէն հեռացող հայ իշխաններէն մէկը կ'ըլլայ նաեւ Օշին Գանձակեցի (19), որուն նկատմամբ առանձին վերաբերմունք ցոյց կու տայ Ապղղարիպ Արծրունի: Տարսոնի տէրը, իր «սիրեցեալ եւ մտերիմ», ինչպէս եւ «հաւատարիմ» Օշինին կը յանձնէ Լամբրոնի բերդը (20), ուր, այս վերջինը հիմը կը դնէ Հեթումեան Տան:

Ապղղարիպ, Օշինի մէջ դառած էր իր քաղաքականութեան հաւատարիմ ու վստահելի զինակիցը:

Ապղղարիպ Հասան Արծրունի կը մեռնի 1080 թ.ի շուրջ (21): Իբեհ կը յաջորդէ իր աւագներէն մէկը, Սահակ (թէ՞ Մոնաստրաս), որ փեսայացած էր Լամբրոնի Օշին իշխանին (22):

19) Սամուէլ Անեցի, էջ 117:

20) Գաբեգիմ Կրդիս, Թիւտաւարանք Ձեռագրաց, Ա. հտր., էջ 542, 552:

21) Հ. Ն. Ակիմեան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 418:

22) Գաբեգիմ Կրդիս, Թիւտաւարանք Ձեռագրաց, Ա. հտր., էջ 542: Մ. Զամչեան, Հայոց Պատմութիւն, Բ. հտր., Վեմսիկ 1785, էջ 1005: Ալիշան,

**ABELGARIB HASSAN ARDZROUNI,
THE PRINCE OF TARSUS**

(1071-1080)

YERVANT H. KASSOUNY

In the year 1021 A.D., following the example of Senecherim Ardzrouni of Vaspuragan (1003-1021), a number of the nobility immigrate to Sebastia. Among them is Hassan's son, Abengarib Ardzrouni, who leaves his country and chooses to establish himself near Gagik II, the last of the Bagradouni kings. After the defeat, in 1071, of Romanus IV (1068-1071), in Manzikert, Abengarib Ardzrouni, following the advice of Gagik II, hastens to Constantinople to pay homage to the new Emperor Michael VII Ducas (1071-1078). The Emperor, finding in him a trustworthy vassal, entrusts Abengarib with the rule, in Cilicia, of Tarsus and Mamesdia. In the year 1079, a matrimonial issue provides sufficient cause for animosity between Abengarib and Gagik II. Abengarib kills his son-in-law, Gagik's son David, and later, ever faithful to Byzantium, furtively takes part in the assassination of Gagik II, executed by the Greek Mandale brothers.

Սխուման, Վենետիկ 1885, էջ 71: Հ. Անտոնյան, Հայոց Անճառնունիների Բառարան, Դ. հտք., Երևան 1948, էջ 363: Count W. H. Rüdt-Collenberg, The Rupenides, Hethumides and Lusignans, Paris 1963, Table II H. 1. Սկզբնաղբիւրը չի յիշեր «Սահակ» անունը: Ակիմյան կը մերժէ Ապլարիպի յաջորդին տրուած «Սահակ» անունը, գրելով՝ «Հ. Մ. Զամչեան, որ անխոհեմութիւնն ունեցած է պատմական ամանում դէմքերուն ինքնաստեղծ անուններ բաշխել, այս անգամ այդ անունը յաջորդած է «Սահակ» (Հ. Ն. Ակիմյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 413): Ակիմյան Մոմաստրաս անունով կը ճանչնայ Ապլարիպի յաջորդը (Նոյմը, էջ 413, 415):